

Welbevinden
OP SCHOOL

Onderdeel van de Gezonde School

**Sociaal emotionele problemen tijdig
signaleren in het primair onderwijs**

Sociaal emotionele problemen tijdig signaleren in het primair onderwijs

Wat kunt u doen als het u opvalt dat een kind bij u op school een laag zelfbeeld heeft, niet meekomt in de groep, moeite heeft met zelfbeheersing? Wanneer is dit problematisch en wanneer hoort het bij een normale sociaal emotionele ontwikkeling? Hoe kunt u dat als basisschool leerkracht, intern begeleider of schoolteam vroegtijdig signaleren of kinderen problemen ondervinden in hun sociaal-emotionele ontwikkeling? Welke zorg of ondersteuning kunt u inzetten op schoolniveau, klasse niveau en op leerling niveau? Deze handleiding geeft u houvast bij deze vragen.

1

Gezonde sociaal emotionele ontwikkeling: hoe ziet dat eruit?

Zodra kinderen voor het eerst naar school gaan zijn zij volop in ontwikkeling. Vanaf het eerste levensjaar leren kinderen al over sociale omgang met zichzelf en hun omgeving. De basis voor sociaal-emotionele competenties is dus voor de schoolgaande leeftijd al gelegd. In de daarop volgende jaren maken kinderen een proces door waarin ze steeds bewuster worden van zichzelf en steeds beter leren omgaan met verwachtingen van de omgeving. Dit proces, waarvan een groot deel tijdens de schooluren plaatsvindt, noemen we sociaal-emotionele ontwikkeling (SEO).

De sociaal emotionele ontwikkeling van leerlingen gaat over hun emoties, de beleving hiervan, hoe ze deze uiten, hun zelfvertrouwen, sociale vaardigheden en relaties. Alle kinderen maken in meer of mindere mate moeilijke periodes door waarin ze onzeker zijn. Als deze periodes constructief en tijdelijk van aard zijn is dit onderdeel van gezonde sociaal emotionele ontwikkeling. Wanneer scholen deze ontwikkeling gericht ondersteunen vergroot dit de betrokkenheid van leerlingen bij school, werkt het positief op gezondheidskeuzes en verbetert het de leerprestaties. Bovendien kan het psychische problemen op latere leeftijd voorkomen.

Ervaring van een schooldirecteur

Bart Moerman directeur van De Koetsveldschool in Den Haag: "Sociaal-emotionele ontwikkeling is een succesfactor, nog belangrijker dan rekenen. Je ziet dat leerlingen die sociaal emotioneel zich goed ontwikkelen veel verder komen."

p. 2

Gezonde sociaal emotionele ontwikkeling: hoe ziet dat eruit?

p. 3

Wanneer gezonde sociale emotionele ontwikkeling niet vanzelf gaat

p. 4

Waarom tijdig signaleren en hulp bieden belangrijk is

p. 4

Signaleren op leerling-niveau

p. 6

Signaleren op klasse-niveau

p. 7

Toeleiden naar zorg: samenwerking staat voorop

Bewezen relatie tussen sociaal-emotionele ontwikkeling en schoolprestaties

Verschillende studies bevestigen dat sociaal-emotionele competenties samenhangen met schoolprestaties. Scholieren die zich meer verbonden voelen met school en over betere sociale en emotionele vaardigheden beschikken (bijv. emotieregulatie, emotionele intelligentie, besluiten nemen, probleemoplossende vaardigheden, positief sociaal gedrag) halen betere cijfers op school. Zij zijn bovendien meer gemotiveerd om te leren. Een positief (academisch) zelfbeeld is geassocieerd met betere schoolprestaties en vice versa.

2

Wanneer gezonde sociale emotionele ontwikkeling niet vanzelf gaat

Jeffrey vindt het lastig om rustig te blijven wanneer leerlingen een grap maken die hij niet snapt. Hij schiet dan snel uit zijn slof scheldt en stompt soms. Leerlingen uit zijn klas lachen hierom. Uit het sociogram blijkt dat hij niet populair is. Zijn leerkracht neemt hem apart en vraagt hoe hij zich voelt. Jeffrey vertelt dat hij het gevoel heeft dat ze altijd hem moeten hebben, en dat hij zijn medeleerlingen wil laten voelen dat hij niet met zich laat sollen. Hij kan maar op een manier reageren: door boos en agressief te worden.

Sociaal emotionele problemen worden ook wel psychische problemen genoemd of psychosociale problemen, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen

- ✓ emoties; internaliserende problemen: angst en depressie, teruggetrokkenheid, extreme verlegenheid.
- ✓ gedrag; externaliserende problemen: agressiviteit, onrustig gedrag en delinquent gedrag.
- ✓ sociale vaardigheden; problemen met het maken en onderhouden van het contact met anderen.

Leerlingen die zich ongelukkig voelen of angstig zijn kunnen tijdelijk slechter gaan presteren op school of later moeite krijgen met het uitvoeren van een beroep en het hebben van relaties. Wanneer leerlingen niet op tijd de juiste hulp krijgen vergroot dit de kans op ernstige psychische problemen in de volwassenheid. Voor goede leerprestaties zijn sociaal emotionele competenties dus erg belangrijk. Als leerlingen lang blijven rondlopen met nare gevoelens en dit niet wordt gezien, kan dit effect hebben op hun schoolprestaties. Bij sommige leerlingen uit het zich in oneigenlijk verzuim.

Gelukkig zijn er voor scholen mogelijkheden om een gezonde sociaal emotionele ontwikkeling te versterken. Dat begint bij het ontwikkelen van een positief pedagogisch schoolklimaat waarbij ook het tijdig signaleren en hulp bieden een belangrijke rol speelt.

Sociaal-emotionele competenties bepalen voor een belangrijk deel het welbevinden van kinderen. Kinderen die een gezonde sociaal-emotionele ontwikkeling doormaken ondervinden over het algemeen ook minder problemen op gezondheidsthema's zoals psychische en seksuele gezondheid, middelengebruik, gezonde voeding en bewegen.

Sommige leerlingen lopen in de ontwikkeling van sociaal emotionele competenties tegen moeilijkheden aan. Die moeilijkheden kunnen problemen worden.

3 **Waarom tijdig signaleren en hulp bieden belangrijk is**

Tania is een ijverig en rustig meisje. Het is prettig om haar in de klas te hebben. Ze heeft een hartsvriendin maar op een dag gaat deze van school. Uit de scores van het volgsysteem voor de sociaal emotionele ontwikkeling blijkt dat Tania het lastig vindt om haar hardop mening te geven en het moeilijk vindt om initiatief te nemen. Ze wordt steeds stiller in de klas en trekt zich steeds meer terug, samenwerken gaat daardoor erg moeizaam.

Een veel aangehangen theorie is dat problemen niet zomaar ontstaan maar dat ze procesmatig verlopen. De kwetsbaarheid en de weerbaarheid van een kind bepalen in hoeverre een probleem structureel wordt en waar de oplossing ligt.

Dat betekent dat bij het signaleren van moeilijkheden in de sociaal emotionele ontwikkeling ook naar beide aspecten moet worden gekeken. Wat maakt dit kind kwetsbaar? Kinderen met een niet westerse migranten achtergrond ervaren bijvoorbeeld vaker problemen dan autochtone kinderen. Meisjes hebben vaker internaliserende problemen, jongens vaker externaliserend probleem gedrag.

Maar ook, wat maakt dit kind weerbaar, bijvoorbeeld het karakter van het kind, het sociale netwerk van de familie, de sfeer op school en mogelijkheden in de wijk waar het kind opgroeit. Daar liggen de kansen om, door maatwerk

tot een passende oplossing te komen, samen met ouders of verzorgers en andere betrokkenen.

Dit betekent dat ogenschijnlijk vergelijkbare problemen bij het ene kind soms om een heel andere oplossing vragen dan bij het andere. Zo kan een leerling die moeite heeft met de omgang met leeftijdsgenoten, helpende sociale vaardigheden aanleren door te oefenen in een veilige groep. Een leerling die een vechtscheiding meemaakt, kan door met lotgenoten te spreken zich misschien minder eenzaam voelen.

4 **Signaleren op leerling-niveau**

Voor scholen ligt er een belangrijke kans om problemen in sociaal emotionele ontwikkeling vroegtijdig te signaleren en begeleiden. Om van signaleren tot begeleiden te komen zijn er 5 belangrijke thema's te benoemen:

1. In kaart brengen van signalen
2. Reflectie op de signalen
3. (Anonieme) toetsing bij een interne of externe collega
4. Plan maken om te bespreken
5. Bespreken met ouders en kind

De kwaliteit van het resultaat hangt sterk samen met de wijze van communicatie met ouders, leerling en samenwerkende partners binnen en buiten school.

1. In kaart brengen van de signalen

Als school volgt u de sociaal emotionele ontwikkeling van uw leerlingen via een volgsysteem. Het is belangrijk dat u een volgsysteem kiest dat past bij uw school en waar de leerkrachten goed mee uit de voeten kunnen.

Mooi Voorbeeld: Brug tussen onderwijs en zorg

Hart en Ziel is een webbased methode van de GGD Amsterdam waarbij de sociaal – emotionele ontwikkeling van kinderen gevolgd wordt en waar ze waar nodig begeleiding en hulp krijgen. Zowel de ontwikkeling van kinderen, als de klas en de school kunnen hiermee gevolgd worden. Wat gaat goed bij kinderen, waar hebben ze moeite mee? Via de module “aanpak in de klas” krijgen leerkrachten handvatten. Hoe om te gaan met verschillen tussen leerlingen tijdens je begeleiding. Hoe kan een hyperactieve leerling toch aan het leren worden gezet bijvoorbeeld. Ook worden er tips gegeven hoe problemen met ouders te bespreken. Als de begeleiding op maat onvoldoende blijkt wordt een menukaart aangeboden over gratis extra hulp in de omgeving van de school. Het multidisciplinair zorgteam kan door de menukaart ondersteund worden in het toeleiden van leerlingen naar passende hulp of bij het inzetten van interventies op klassenniveau.

www.hartenzielmonitor.nl

De meeste volgsystemen maken een helder onderscheid tussen verschillende emoties, het gedrag en het algehele welbevinden. Veranderingen bij een leerling worden daarmee goed zichtbaar door wisselingen in scores. Maar ook sluimerende problemen komen eerder aan het licht. Druk externaliserend gedrag, zorgt voor onrust in de klas en daar doe je als leerkracht vaak al wat mee. Leerlingen die zich extreem terugtrekken vallen minder op, maar hebben mogelijk even grote problemen die sluimerend aanwezig zijn.

Veel volgsystemen geven aanwijzingen voor handelen: wat kan ik doen wanneer een leerling opvalt? Daarbij zijn de eerste stappen door de leerkracht belangrijk. Overige signalen die u in kaart brengt kunnen overigens ook helpen bij de beeldvorming van een leerling bijvoorbeeld de resultaten van de veiligheidsmonitor en het verzuimgedrag.

2. Signaleren door een leerkracht en reflectie op de signalen

Leerkrachten die een goede relatie hebben met hun leerlingen zullen zelf ook veranderingen bij kinderen opmerken en kwetsbaarheden volgen. In de dagelijkse praktijk kan die waarneming op een onbewust niveau blijven. Een volgsysteem helpt dan om concreet stil te staan bij de sociaal emotionele ontwikkeling van individuele leerlingen. Leerkrachten kunnen kritisch kijken naar de uitkomsten en stilstaan bij: herken ik in de uitslag het gedrag van het kind in de klas? Aan welke leerlingen wil ik extra aandacht besteden komende tijd?

3. Signaleren met leerlingen en ouders en reflectie op de uitslag

Het is belangrijk om een uitkomst met kind en ouders te bespreken. Een gesprek met ouders en de leerling is belangrijk om tot een gezamenlijke visie te komen over hoe het met

de leerling gaat. Herkennen ouders zich in het beeld dat het volgsysteem geeft? Wat positief opvalt is belangrijk voor ouders en leerling om te horen. Sommige scholen nemen de uitslag uit het volgsysteem mee met de rapportbespreking met ouders. Leerlingen en ouders kunnen dan ook reageren, de uitkomst wordt daardoor meer valide en gedragen en zij ervaren dat de school waarde hecht aan de sociaal emotionele ontwikkeling. Leerlingen voelen zich hierdoor meer gezien.

4. Anonieme toetsing nodig?

Wanneer u twijfelt over hoe het gaat met een leerling, of wanneer uw zorgen aanhouden, overleg dan met een collega. Denk hierbij ook aan de jeugdgezondheidszorg, schoolmaatschappelijk werk of andere partijen met specifieke expertise over de ontwikkeling van kinderen, zoals het wijkteam of de Jeugd GGZ. Wanneer u niet met ouders heeft besproken dat u gaat overleggen, doe de toetsing dan anoniem. Zo bent u open en transparant en ervaren ouders en kinderen dat er mét en niet óver hen gesproken wordt. De opvattingen van een collega kunnen u nieuwe informatie en inzichten geven waardoor u afgewogen kunt beslissen hoe u verder gaat.

5. Gesprek met ouders of verzorgers en eventueel met leerling

Belangrijk is om ouders en leerling nu zo snel mogelijk te informeren. Wat is doel van het gesprek? Hoe pakt u dat aan? Nodigt u de leerling mee uit of niet? Zijn er andere verzorgers in beeld die relevant zijn voor dit gesprek? Ga open het gesprek in. Misschien hebben ouders dezelfde zorgen en omarmen ze hulp of hebben ouders nog niet in beeld hoe hun kind zich op school voelt? Omdat het welzijn van de leerling een gezamenlijk belang is van ouders en school kan het ouders helpen wanneer u dit voor hen benadrukt. Belangrijk is dat u naast de ouders blijft staan.

U heeft een gezamenlijk belang: dat het goed gaat met de leerling.

Wacht niet te lang met in gesprek gaan met de ouders. Bespreek rustig, helder en zo feitelijk mogelijk. Stel vragen over de ervaring en beleving van de ouders over hun kind. Maak gezamenlijke afspraken over vervolgstappen. Op welk niveau is er hulp gewenst? En vraag ouders of ze zelf nog behoefte hebben aan steun. Vraag toestemming aan ouders wanneer u openlijk in gesprek wilt met andere instanties, en leg uit met welk doel u met anderen wilt overleggen.

Ahmed wordt veelal opgevoed door zijn opa en oma. Maar zijn ouders worden uitgenodigd tijdens 10 minuten gesprekken. De adviezen van de leerkracht komen daardoor niet bij de opvoeders terecht.

5

Signaleren op klasse-niveau

Een klas is als een wezen. Leerlingen zijn voortdurend met elkaar in contact en de wederzijdse beïnvloeding is sterk. Daardoor heeft iedere klas haar eigen karakter, haar eigen sociale dynamiek. Als leerkracht weet u dat beter dan wie dan ook. Een ander gegeven is dat niets is wat het lijkt. In de klas, onder het oog van de leerkracht, reageren kinderen bijvoorbeeld anders op elkaar dan op het schoolplein. Zo is bijvoorbeeld bekend dat pestgedrag vaak buiten het zicht van de leerkracht gebeurt. Dat maakt meet-hulpmiddelen en regelmatig overleg nodig om objectief het klasseklimaat te kunnen vaststellen. Goed signaleren van de processen op klasse-niveau vergt dan ook zorgvuldigheid, en gericht handelen.

1. De uitkomsten van het leerlingvolgsysteem op klasse-niveau

Wanneer u uzelf de vraag stelt: hoe gaat het eigenlijk in deze klas met het welbevinden van leerlingen, dan kunnen de uitkomsten van het leerlingvolgsysteem u daarbij helpen. Wat zijn krachtige stabiele persoonlijkheden en welke rol kan u hen geven ten aanzien van leerlingen die zwakker zijn? Belangrijk is om met leerlingen samen aan de slag te gaan. Leerlingen weten als geen ander wat er speelt in de klas en kunnen hier vaak al goed op reflecteren en in gesprek.

2. Een sociogram

Als u meer zicht wil krijgen op de sociale structuur in een groep kunt u kinderen een sociogram laten invullen. Dat is een objectievere weergave dan je eigen observaties. Het

brengt nieuwe inzichten. Leerlingen geven aan met wie ze veel omgaan, met wie niet, met wie ze graag bevriend zijn en met wie niet of met wie ze wel of niet willen samenwerken. Het kan bloot leggen wie er populair zijn en wie een positieve kracht kunnen zijn. Maar ook wie geïsoleerd zijn. Kinderen hebben daarnaast ook een beeld van hoe anderen hen zien: hun sociale identiteit. Door daar vragen over te stellen krijgt u ook zicht op openingen, bijvoorbeeld door een kind dat geliefd is, maar zich hier niet van bewust is, daarover te informeren.

3. Analyse met de intern begeleider of een collega

Wanneer een klas moeilijk te hanteren is, of wanneer er sprake is van groepjes vorming of heeft u andere zorgen dan is het goed om eens te gaan zitten voor een analyse. Wat is er aan de hand en wat kan helpen, hoe kunt u voorkomen dat het uit de hand loopt? Welke strategie kunt u zelf toepassen in de klas? Wanneer u al een lesmethode gebruikt op het gebied van de sociaal emotionele ontwikkeling, heeft deze dan instrumenten die u versterkt kan inzetten? Of is een nieuwe aanpak raadzaam. De intern begeleider kan ook eens meekijken in de klas. Of een collega die de klas nog kent van een eerder leerjaar.

4. Betrek externen in een vroeg stadium

Ook hier is het verstandig om met lokale gezondheidszorg partners snel uit te wisselen. Niet vanuit het idee van opschalen, maar vanuit het idee dat je met verschillende professionele blikken snel tot de kern komt. De jeugdarts of jeugdverpleegkundige kan bijvoorbeeld goed de relatie leggen tussen reacties van het kind en de thuissituatie, of lichamelijke klachten bij het kind die ook het welbevinden en gedrag kunnen beïnvloeden.

Bij de GGD werken professionals die kunnen meedenken over een collectieve aanpak. Hun insteek is preventief, dus juist in een vroeg stadium kunnen ze goed meedenken over wat nodig is. Ze hebben ook veel ervaring met vergelijkbare vraagstukken van andere scholen en kunnen dus de juiste vragen aan u stellen en goede ideeën aandragen. Ze kunnen meedenken over verdere analyse of over interventies op klasse niveau.

5. Een activiteitenplan met nadruk op krachten

Op klasse niveau zullen verschillende op elkaar aansluitende activiteiten helpen om een positief klasseklimaat te consolideren of te bewerkstelligen. Wanneer u echt iets wilt veranderen aan het klimaat, zorg dan dat de acties die u onderneemt goed aansluiten bij de aard van de problemen. Bij ernstige zorgen is het belangrijk dat u zwaar genoeg inzet en een interventie met een sterke oudercomponent kiest. Zorg dat de insteek positief blijft, door te benadrukken wat de behoeften zijn, in plaats van de problemen te benadrukken.

Mooi Voorbeeld: Stevig in je schoenen, lekker in je vel

Een basisschool in Nijmegen had veel kinderen in de klas die extra aandacht nodig hadden op het gebied van welbevinden. Samen met een lokale therapeuten praktijk maakte de school een plan. De school en praktijk gingen samen in gesprek met ouders over wat de kinderen nodig leken te hebben. Voor de kinderen werd op maat een aanpak gekozen: sommige kinderen werden in een groep begeleid samen met ouders. Andere kinderen kregen individuele therapie waarbij ouders intensief werden betrokken. De leerkracht werd begeleid in het toepassen van de principes van de therapie in de klas. Het klassenklimaat verbeterde daardoor aanzienlijk, ouders voelden zich meer betrokken en de school ervoer een toegenomen rust op school niveau.

6

Toeleiden naar zorg: samenwerking staat voorop

Zorgen voor leerlingen met extra behoeftes kunt u niet alleen, daar hebt u bijzondere deskundigheid bij nodig. U stelt het belang van de leerling centraal wanneer er zorgen zijn om de sociaal emotionele ontwikkeling van een leerling. U begeeft zich dan op het raakvlak zorg en onderwijs. Daar heeft u partners uit de zorg dus ook bij nodig. Bovendien is voor kinderen en gezinnen belangrijk dat er een vloeiende lijn is in de zorg die hun wordt aangeboden en dat school en zorg zelfde doelen nastreven.

Zorgpartners kijken met een gezondheidsbril naar een leerling. Ze hebben kennis van sociaal emotionele ontwikkeling en werken samen met de gezinnen. Ze zijn uw vaste partners dus leert u ze kennen en weet u ze te vinden wanneer u ze nodig heeft.

Werken in multidisciplinaire teams

In multidisciplinaire overleggen werken scholen structureel samen met zorgverleners: de zorgteams. In deze teams kan de school samen met zorgprofessionals afstemmen over de zorgbehoeften van individuele leerlingen in aansluiting op het onderwijs. Het voordeel van deze teams is dat je als school een vaste samenwerking opbouwt met zorgverleners waardoor de drempel om te overleggen laag wordt. Maar ook dat je kan evalueren hoe het gesteld is met de samenwerking zorg en onderwijs.

Zie voor meer info: [http://www.nji.nl/nl/Kennis/Dossier/Monitoring/Monitoring-per-branche/Passend-onderwijs-en-zorg--en-adviesteams-\(ZATs\)](http://www.nji.nl/nl/Kennis/Dossier/Monitoring/Monitoring-per-branche/Passend-onderwijs-en-zorg--en-adviesteams-(ZATs))

Wie zitten er in uw sociale kaart?

Zicht hebben op uw samenwerkingspartners is belangrijk. Zet samen met uw team op een rij met welke instanties en personen u contact heeft. Maar maak ook een schema met elkaar bij welke problemen ten aanzien van welbevinden u welke professional nodig heeft. Hieronder volgt een beschrijving van mogelijk belangrijke partners en hun rol of aanbod.

Opvoedondersteuners, het CJG en het sociaal wijkteam

Thuis speelt door op school. Ook de wijk waarin een kind opgroeit heeft invloed. Wanneer een leerling thuis of in de wijk veel meemaakt, dan speelt dat door in emoties en wordt dit soms zichtbaar in gedrag. School kan natuurlijk ook de plek zijn om thuis even achter je te laten of waar je even je hart kan luchten. Maar het is ook de plek waar volwassenen zijn die een oplossing in gang kunnen zetten. Partners met wie u samen kinderen thuis kan opzoeken of die in de thuissituatie of op wijkniveau iets kunnen betekenen zijn voor u dus belangrijk. Met de transitie van de jeugdzorg is de nadruk komen te liggen op outreachende zorg. Veelal zijn professionals georganiseerd in teams of centra. Vanuit deze teams kan jeugdhulp worden ingezet.

Zie voor info:

- ✓ <http://www.nji.nl/Richtlijn-opvoedingsondersteuning-JGZ-en-CJG>
- ✓ <http://www.nji.nl/schoolenwijkverbonden>
- ✓ <http://www.nji.nl/nl/Kennis/Dossier/Samenwerken-in-de-wijk/Formele-organisatievormen-wijkteams>

Jeugd GGZ

Sommige organisaties van de Jeugd GGZ organiseren preventieve activiteiten. Voor meer informatie hierover kunt u het beste rechtstreeks contact opnemen met de (Jeugd) GGZ instelling bij u in de buurt.

- ✓ <http://www.nji.nl/nl/Kennis/Dossier/Monitoring/Monitoring-per-branche/Jeugd-ggz>
- ✓ <http://www.nji.nl/Verbinding-onderwijs-en-jeugdhulp>

Gezondheidsbevordering of de Gezonde school adviseur van de GGD

De afdeling gezondheidsbevordering van de GGD kan u adviseren over een veilig pedagogisch klimaat. Ze kunnen met

u meedenken over activiteiten op school waarmee u een grote groep leerlingen of ouders kunt bereiken. Ze denken mee over activiteiten die specifiek passen bij uw school. Ze werkt samen met de afdeling Jeugdgezondheidszorg van de GGD.

Vind de GGD bij u in de buurt via: www.ggdghor.nl
Zie ook info over de Gezonde School via: www.gezondeschool.nl

Jeugdgezondheidszorg (JGZ) van de GGD

Monitoring en signalering zijn twee van de kerntaken van de JGZ wettelijk verankerd in de Wet Collectieve Preventie Volksgezondheid (WCPV). Het vroeg signaleren van sociaal emotionele problemen is hier een onderdeel van; hierbij wordt gebruikgemaakt van signaleringsinstrumenten die soms eerder iets zichtbaar maken wat speelt bij een leerling dan de volgsystemen die school hanteert.

JGZ springt in op vragen en zorgen van ouders en school. Ze kan ingezet worden als poort naar de zorg, waar school er niet goed uitkomt. Bijvoorbeeld een cursus op maat

voor leerlingen met aanleg voor depressie of bij ernstige problemen als een vermoeden van kindermishandeling. JGZ kan ook een gezin uitnodigen voor gesprek of een huisbezoek afleggen.

Meer informatie over de rol van JGZ op school:
<https://www.ncj.nl>

Referenties

HBSC 2014. Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland. Looze, de M. van Dorselaer, S, de Roos, S. Verdurmen, J. Stevens, G. Bommans, M. van Bon-Martens, M. ter Bogt, T. Vollebergh, W. JGZ –Richtlijn Vroegsignalering van Psychosociale Problemen, S. Postma, RIVM 2008.

Deze brochure is een uitgave van het ondersteuningsprogramma “Welbevinden op school.” Het ondersteuningsprogramma biedt scholen handvatten om op een positieve manier bij te dragen aan de sociaal emotionele ontwikkeling van hun leerlingen. Door middel van educatie, beleid, het betrekken van de omgeving en het signaleren en begeleiden van leerlingen met behoefte aan extra ondersteuning. Meer informatie vindt u op: www.welbevindenopschool.nl.

Colofon

Auteur

Marjolein Keij

Met input van

Jeroen Lammers, Trimbos-instituut, Yvonne van Heerwaarden, NCJ en Merel Steinweg, Jeugdadvies

Ontwerp

Canon Nederland N.V.

Financiering

Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport

Dit is een uitgave van het Trimbos-instituut en Pharos. De uitgave is gratis te downloaden via www.welbevindenopschool.nl.

Artikelnummer **AF1489**

© 2016, Trimbos-instituut/Pharos, Utrecht

 Trimbos
instituut
Netherlands Institute of
Mental Health and Addiction

PHAROS
EXPERTISECENTRUM GEZONDHEIDSVerschillen